

Does Faith Necessarily Entail Belief? A Critical Examination of the Doxastic Approach to Faith

Mahboobeh Pakdel¹ | Abbas Yazdani²

1. PhD, Department of Philosophy of Religion, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: mah.pakdel@ut.ac.ir

2. Corresponding Author, Professor, Department of Philosophy of Religion, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: a.yazdani@ut.ac.ir

Abstract

Religious faith in the contemporary world is experienced within a context of doubt, epistemic pluralism, and awareness of competing worldviews, giving rise to fundamental questions concerning the relationship between faith and belief. This article critically evaluates the doxastic approach to faith by examining its most significant challenges. Employing an analytical and critical methodology, it assesses the principal arguments advanced in contemporary epistemology of religion. The study first argues that the major versions of the doxastic approach all face the unresolved problem of the rationality of religious belief. It then focuses on the challenge of doubt, contending that religious faith can coexist with serious and persistent doubt, whereas doxastic models encounter substantial difficulties in explaining this phenomenon. The article concludes that although the doxastic approach successfully accounts for certain dimensions of faith, it fails to provide a comprehensive theory of the nature of faith. This limitation highlights the need for greater attention to non-doxastic approaches.

Keywords: Faith, belief, doubt, doxastic approach.

Introduction

Religious faith is one of the central concepts in the philosophy of religion and epistemology of religion, and clarifying its relationship to belief, rationality, and doubt remains one of the field's most important concerns. In contemporary discussions, the **doxastic approach** has become the dominant framework for understanding faith, maintaining that religious faith necessarily involves belief in the existence of God or in the truth of religious propositions. Different versions of this approach—including natural theology, Reformed Epistemology, William James's venture theory, and certain forms of fideism—seek, in different ways, to defend the rationality of religious belief.

However, the growth of epistemic scepticism, increasing religious diversity, and greater awareness of competing evidence and alternative explanations have raised new questions concerning the adequacy of this approach. Many believers continue to regard themselves as persons of faith despite experiencing serious and persistent doubt, a phenomenon that poses significant explanatory challenges for doxastic theories.

Adopting an analytical and critical approach, this article reconstructs and evaluates the principal challenges facing doxastic theories of faith. Its principal contribution lies in providing the first systematic and comprehensive examination of these challenges in the Persian literature. It argues that the central difficulty for doxastic approaches lies not merely in justifying the rationality of religious belief, but more fundamentally in their inability to explain religious faith under conditions of serious and persistent doubt.

Research Findings

The findings of this study indicate that, despite its dominant position in contemporary epistemology of religion, the doxastic approach faces two fundamental challenges that undermine its claim to provide a comprehensive account of religious faith. First, an examination of its major formulations shows that they all ultimately confront the unresolved problem of the rationality of religious belief. Natural theology seeks to justify belief in God through evidence and natural arguments; however, its dependence on prior assumptions, its inability to establish the God of classical theism, and the considerable variation in the persuasive force of its arguments prevent it from providing a decisive basis for belief for a neutral inquirer lacking prior religious commitment. Likewise, although Reformed Epistemology explains the rationality of believers' faith by appealing to the *sensus divinitatis* and the notion of warrant, it offers no satisfactory account of the rationality of belief from the standpoint of sceptics or agnostics, effectively restricting rational religious belief to those who already possess it. William James's venture theory, while emphasising practical rationality and the legitimacy of commitment under evidential uncertainty, depends upon a form of doxastic voluntarism that faces the fundamental difficulty that belief, unlike practical decisions, cannot simply be adopted through an act of will. Consequently, none of these versions succeeds in resolving the problem of the rationality of religious belief comprehensively and convincingly.

The second—and more significant—finding concerns the relationship between faith and doubt. Even if the problem of the rationality of belief were set aside, the doxastic approach encounters a serious explanatory limitation in accounting for faith under conditions of profound doubt. Analysis of believers' lived experiences, contemporary psychological evidence, and recent philosophical discussions suggests that religious faith can coexist with serious, persistent, and sometimes long-term doubt. Cases such as Mother Teresa's spiritual experience, crises of faith among many believers, and the epistemic conditions of the contemporary world—characterised by religious diversity, awareness of competing worldviews, and the absence of decisive evidence—indicate that the persistence of faith does not necessarily require the persistence of belief in the standard doxastic sense. Accordingly, treating belief as a necessary constituent of faith fails to account for many genuine instances of religious faith and leaves an important dimension of religious experience unexplained.

The third finding evaluates responses offered by defenders of the doxastic approach. An examination of proposals such as Malcolm and Scott's account of crises of faith and Leber's contextualist analysis shows that, although these responses explain certain aspects of the relationship between faith and doubt, they fail to establish that belief is invariably necessary for faith. These approaches either interpret doubt as merely temporary and exceptional or weaken the tension between faith and doubt by revising the concept of belief, without demonstrating that belief remains a necessary condition in every case. The findings therefore suggest that the principal limitation of the doxastic approach lies not merely in its account of the rationality of belief, but more fundamentally in its inability to provide a comprehensive explanation of the nature of faith, particularly under conditions of serious and enduring doubt.

Conclusion

The findings of this study demonstrate that, despite its prominent status within epistemology of religion, the doxastic approach faces significant limitations in providing a comprehensive account of religious faith. The examination of its major formulations shows that the problem of the rationality of religious belief remains unresolved and, more

importantly, that doxastic models encounter substantial difficulties in explaining faith under conditions of serious and persistent doubt. Analysis of believers' lived experience, empirical evidence, and contemporary philosophical discussions indicates that faith may endure alongside profound doubt. Accordingly, belief cannot be regarded as an invariably necessary condition for faith. Although the doxastic approach successfully explains certain forms of faith grounded in strong epistemic confidence, it does not adequately account for the full range of religious faith. These findings therefore underscore the need to reconsider the nature of faith and to undertake a systematic investigation of non-doxastic and other alternative approaches to develop a more comprehensive account of religious faith.

Cite this article: Pakdel, M., & Yazdani, A. (2026). Does Faith Necessarily Entail Belief?: A Critical Examination of the Doxastic Approach to Faith. *Religions and Mysticism*, 59 (1), 167-184. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.
Authors retain the copyright and full publishing rights.
DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2026.413233.630744>

Article Type: Research Paper
Received: 23-Apr-2026
Received in revised form: 1-Jun-2026
Accepted: 15-Jul-2026
Published online: 17-Sep-2026

آیا ایمان مستلزم باور است؟

بررسی انتقادی رویکرد باورمحور به ایمان

محبوبه پاکدل^۱ | عباس یزدانی^۲ ✉

۱. دانش‌آموخته دکترا، گروه فلسفه دین، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: mah.pakdel@ut.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، استاد، گروه فلسفه دین، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: a.yazdani@ut.ac.ir

چکیده

در معرفت‌شناسی دین معاصر، رویکرد باورمحور (دکساستیک) به ایمان یکی از رایج‌ترین رویکردهاست که ایمان دینی را مستلزم باور به وجود خدا می‌داند. هدف این مقاله ارزیابی انتقادی این رویکرد و بررسی مهم‌ترین چالش‌هایی است که مدل‌های باورمحور ایمان با آن‌ها مواجه‌اند. مسئله اصلی مقاله آن است که آیا باور مؤلفه‌ای ضروری برای ایمان است و می‌تواند مؤلفه‌ای کافی برای تبیین ایمان دینی باشد؟ در نتیجه، استدلال اصلی مقاله آن است که تمرکز انحصاری بر باور، توان تبیین این رویکرد را در تبیین ایمان محدود می‌سازد. روش پژوهش تحلیلی - انتقادی است. بدین منظور، مهم‌ترین تقریرهای رویکرد باورمحور و نقدهای وارد بر آن‌ها با تکیه بر ادبیات معاصر فلسفه دین، تحلیل مفهومی، و شواهد برگرفته از تجربه زیسته دینداران بررسی و ارزیابی می‌شوند. یافته‌های پژوهش در گام نخست، نشان می‌دهد که همه نسخه‌های رویکرد باورمحور با چالش عقلانیت باور دینی مواجه‌اند. افزون بر این، در گام دوم، که کانون اصلی مقاله را تشکیل می‌دهد، «چالش شک» به‌عنوان مهم‌ترین نقد به رویکرد باورمحور تحلیل می‌شود. با تکیه بر تجربه زیسته دینداران، داده‌های تجربی معاصر، و تحلیل‌های فلسفی، استدلال می‌شود که ایمان دینی می‌تواند با شک‌های جدی و پایدار سازگار باشد، در حالی که باور، دست‌کم در فهم رایج دکساستیک، با چنین شک‌هایی ناسازگار است. نمونه‌هایی چون مسئله شک دینی در جهان معاصر و مورد مادر ترزا نشان می‌دهند که مدل‌های باورمحور قادر به تبیین همه اشکال ایمان واقعی نیستند. نتیجه‌گیری مقاله آن است که رویکرد باورمحور، هرچند در تبیین برخی ابعاد شناختی ایمان موفق است، به دلیل مواجهه با چالش عقلانیت باور و ناتوانی در تبیین تجربه زیسته مؤمنان در شرایط شک، از ارائه نظریه‌ای جامع درباره ماهیت ایمان دینی باز می‌ماند. از این رو، تحلیل فلسفی ایمان نیازمند توجه جدی‌تر به رویکردهای غیر باورمحور و الگوهایی است که بتوانند نقش مؤلفه‌های شناختی غیر از باور و یا مؤلفه عملی ایمان را نیز تبیین کنند.

کلیدواژه‌ها: ایمان، باور، شک، رویکرد باورمحور.

استناد: پاکدل، محبوبه، و یزدانی، عباس (۱۴۰۵). آیا ایمان مستلزم باور است؟ بررسی انتقادی رویکرد باورمحور به ایمان. ادیان و عرفان، ۵۹ (۱)، ۱۶۷-۱۸۴.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۰۳

بازنگری: ۱۴۰۵/۰۳/۱۱

پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۲۴

انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۲۶

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

حق چاپ و حقوق نشر برای نویسندگان محفوظ است.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2026.413233.630744>

مقدمه

ایمان دینی در جهان معاصر بیش از هر زمان دیگری در بستری از تردید، تکرر معرفتی و آگاهی از اختلافات عمیق دینی زیسته می‌شود. مؤمنان امروز نه تنها با فقدان شواهد قطعی در تأیید باورهای دینی مواجه‌اند، بلکه از وجود شواهد رقیب، نظریه‌های بدیل و اختلاف‌نظرهای گسترده درباره مسائل دینی نیز آگاه‌اند. این وضعیت که می‌توان از آن به «شک جدی معرفتی» تعبیر کرد، پرسش‌های بنیادینی را درباره ماهیت ایمان و نسبت آن با باور، عقلانیت و تعهد دینی پیش روی معرفت‌شناسی دین قرار داده‌است. مهم‌ترین پرسش آن است که آیا ایمان دینی همواره مستلزم باور است، یا می‌تواند در شرایط تردیدهای عمیق و پایدار نیز استمرار یابد.

در فلسفه دین معاصر، پاسخ غالب به این پرسش در قالب رویکرد باورمحور ارائه شده‌است. مطابق این رویکرد، ایمان دینی ذاتاً مستلزم نوعی باور به وجود خدا یا صدق گزاره‌های دینی است. تقریرهای مختلف این رویکرد، از جمله الهیات طبیعی، معرفت‌شناسی اصلاح‌شده، استدلال‌های علمی و برخی صورت‌های ایمان‌گرایی، هر یک می‌کوشند به شیوه‌ای متفاوت عقلانیت باور دینی را تبیین و از آن دفاع کنند. با این حال، گسترش شکاکیت معرفتی، افزایش آگاهی از تکرر دینی و تجربه زیسته بسیاری از مؤمنان که ایمان خود را هم‌زمان با تردیدهای جدی حفظ کرده‌اند، پرسش‌هایی جدی درباره کفایت تبیینی این رویکرد پدید آورده‌است.

با وجود اهمیت این مسئله، بیشتر پژوهش‌های موجود بر دفاع از عقلانیت باور دینی یا تبیین یکی از تقریرهای باورمحور متمرکز بوده‌اند و کمتر به ارزیابی نظام‌مند محدودیت‌های خود رویکرد باورمحور پرداخته‌اند. در ادبیات فارسی نیز پژوهشی مستقل که مهم‌ترین چالش‌های این رویکرد را به صورت جامع و منسجم بازسازی و ارزیابی کند، در دسترس نیست. از این رو، خلأیی پژوهشی در زمینه بررسی انتقادی رویکرد باورمحور و ارزیابی توان تبیینی آن نسبت به ایمان دینی، به‌ویژه در شرایط شک جدی، وجود دارد.

هدف این مقاله، بررسی انتقادی این ادعاست که آیا مدل‌های باورمحور می‌توانند تجربه ایمان دینی را در مواجهه با شک‌های جدی و پایدار به نحو رضایت‌بخشی تبیین کنند یا خیر. استدلال اصلی مقاله آن است که محدودیت اساسی این رویکردها صرفاً به مسئله توجیه عقلانی باور بازمی‌گردد، بلکه در ناتوانی آن‌ها در تبیین برخی از مهم‌ترین مصادیق ایمان دینی ریشه دارد؛ مصادیقی که در آن‌ها ایمان، علی‌رغم تردیدهای عمیق، همچنان استمرار می‌یابد. از این رو، این پژوهش ضرورت بازاندیشی در ماهیت ایمان و بررسی ظرفیت رویکردهای بدیل، به‌ویژه نظریه‌های غیرباورمحور، را آشکار می‌سازد.

بر این اساس، مقاله حاضر ابتدا رویکرد باورمحور و مهم‌ترین تقریرهای آن را معرفی می‌کند. سپس، چالش‌های اساسی این رویکرد را در دو سطح ارزیابی می‌کند: نخست، مسئله عقلانیت باور

دینی و دوم، مسئله سازگاری ایمان با شک‌های جدی و پایدار. در پایان نیز نشان داده می‌شود که این چالش‌ها، هرچند لزوماً به رد کامل رویکرد باورمحور نمی‌انجامند، اما توان تبیینی آن را محدود ساخته و ضرورت توجه به رویکردهای بدیل در تحلیل ماهیت ایمان را آشکار می‌کنند.

پیشینه پژوهش

در حوزه آثار فارسی‌زبان، پژوهشی مستقل و نظام‌مند که به‌صورت جامع به نقد و بررسی چالش‌های رویکرد باورمحور به ایمان بپردازد، وجود ندارد. آنچه موجود است، مقاله «امکان‌سنجی سازگاری ایمان و تحقیق در چارچوب دیدگاه هوارد-اسنایدر» (پاکدل و یزدانی، ۱۴۰۴) تنها به شکلی اجمالی، به نقد برخی وجوه این رویکرد اشاره کرده، بدون آنکه تحلیل عمیق یا صورت‌بندی منسجمی از انتقادات ارائه دهد. بنابراین، می‌توان ادعا کرد خلأی جدی در زمینه نقد تفصیلی و نظام‌مند رویکرد باورمحور در ادبیات فارسی وجود دارد. بر همین اساس، نوآوری مقاله حاضر در آن است که با تمرکز بر رویکرد باورمحور به‌مثابه رویکرد رایج در معرفت‌شناسی دین و در حوزه ایمان، مهم‌ترین چالش‌های آن را به‌صورت نظام‌مند بازسازی و ارزیابی می‌کند و نشان می‌دهد چرا این رویکرد در تبیین ماهیت ایمان و به‌ویژه در مواجهه با مسئله شک جدی با محدودیت‌های جدی روبه‌روست.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش با روش تحلیلی - انتقادی انجام شده است. در گام نخست، مهم‌ترین تقریرهای رویکرد باورمحور در معرفت‌شناسی دین، شامل الهیات طبیعی، معرفت‌شناسی اصلاح‌شده، استدلال‌های علمی و برخی تقریرهای ایمان‌گرایانه، بر اساس منابع اصلی و پژوهش‌های معاصر بازسازی و تحلیل شده‌اند. سپس مدعیات هر یک از این دیدگاه‌ها با بهره‌گیری از روش تحلیل مفهومی و استدلال فلسفی مورد ارزیابی قرار گرفته است تا میزان موفقیت آن‌ها در تبیین عقلانیت باور دینی و ماهیت ایمان روشن شود.

در مرحله دوم، با استفاده از رویکرد انتقادی و مقایسه‌ای، مهم‌ترین چالش‌های وارد بر رویکرد باورمحور، به‌ویژه مسئله عقلانیت باور و چالش سازگاری ایمان با شک‌های جدی و پایدار، بررسی شده است. در این ارزیابی، علاوه بر استدلال‌های مطرح در ادبیات فلسفه دین معاصر، از نمونه‌های شاخصی همچون تجربه مادر ترزا و یافته‌های پژوهش‌های تجربی درباره شک دینی نیز به‌عنوان شواهد تبیینی استفاده شده است. هدف از این تحلیل، داوری میان دیدگاه‌ها یا دفاع از نظریه‌ای جایگزین نبوده، بلکه ارزیابی توان تبیینی رویکرد باورمحور و نشان دادن حدود و محدودیت‌های آن در تبیین ماهیت ایمان دینی است.

یافته‌های پژوهش

رویکرد رایج در معرفت‌شناسی دینی در پاسخ به این پرسش که «آیا ایمان به اینکه p مستلزم باور به اینکه p است؟»، رویکرد باورمحوری است که ایمان را مستلزم باور می‌داند. مدافعان باور دینی این رویکرد را عمدتاً با هدف پاسخ‌گویی به چالش دلیل‌گروی^۱ و اثبات معقولیت و توجیه معرفتی باور دینی اتخاذ کرده‌اند. بنابراین، برای شروع بحث مرور مختصری بر مسئله عقل و ایمان خواهیم داشت.

مسئله عقل و ایمان از دوران باستان تا دوره روشنگری همواره یکی از دغدغه‌های مهم فیلسوفان و الهی‌دانان بوده است. تلاش فیلسوفان بر این بوده تا معقولیت باورهای دینی را نشان دهند. این مسئله، به‌ویژه در قرون وسطی با تأکید بر رابطه عقل و ایمان، بیش از پیش برجسته شد. الهی‌دانانی مانند آنسلم و آکویناس سعی داشتند از معقولیت باور به وجود خدا دفاع کنند، درحالی‌که آگوستین تأکید داشت که فهم کامل الهیات تنها با ایمان میسر است (گایوت و اسویتمن، ۱۴۰۲: ۱۹).

مطابق با دلیل‌گروی دوران روشنگری که بر اساس مبنای معرفتی شکل گرفته بود، برای اینکه باور دینی موجه باشد، باید منطبق بر معیار معرفتی دلیل‌گروی باشد. از همین رو، در دوره روشنگری، رویکرد دلیل‌گروی معیار نوینی برای سنجش معقولیت باورها مطرح کرد که تبدیل به چالشی بزرگ برای باورهای دینی شد. (Yazdani, 2010: 45-70)

این چالش، که به چالش دلیل‌گروی معروف است، بر سه مقدمه اصلی استوار است: (۱) باور به وجود خدا تنها زمانی موجه است که دلایل کافی در دسترس باشد. (۲) دلایل باید بر اساس گزاره‌های پایه‌ای باشند که یا بدیهی عقلی، بدیهی حسی، یا خطاناپذیر باشند. (۳) چنین دلایلی برای باور به وجود خدا وجود ندارد. از این رو، نتیجه گرفته می‌شود که باور به وجود خدا موجه نیست (گایوت و اسویتمن، ۱۴۰۲: ۲۰).

در معرفت‌شناسی دین معاصر، دیدگاه‌های گوناگونی برای دفاع از عقلانیت باور دینی و پاسخ به چالش دلیل‌گروی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. اگرچه همه دیدگاه‌های زیر در واکنش مستقیم به چالش دلیل‌گروی پدید نیامده‌اند، اما در ادبیات معاصر معرفت‌شناسی دین از آن‌ها به عنوان مهم‌ترین رویکردهای دفاع از عقلانیت باور دینی یاد می‌شود. مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

۱. رویکرد اول برای رد این چالش، مقدمه اول آن را انکار می‌کند؛ باوردینی با وجود ناپسندگی دلایل معرفتی موجه است. ویلیام جیمز، پاسکال و بیشاپ از جمله فلاسفه مدافعان این رویکرد هستند.

۲. رویکرد دوم برای رد این چالش مقدمه دوم آن را انکار می‌کند؛ ارائه دلیل برای توجیه باور دینی را ضروری می‌داند، اما تلقی مبنایگرایانه کلاسیک از دلیل را انکار می‌کند. دو دیدگاه متفاوت ذیل این رویکرد قرار دارد:

¹. The Evidentialist challenge

۱-۲. دلیل گروهی تعدیل شده: با تلقی محدود از دلیل مخالف هستند. بنا بر تلقی آنها از دلیل؛ شهود، تجربه دینی و نیز می‌توانند در زمره دلیل باشند. فیلسوفانی مانند مایکل هیومر و ریچارد فلدمن در این گروه قرار دارند (Dougherty, 2015: 11).

۲-۲. معرفت‌شناسی اصلاح شده^۲: این دیدگاه بر این باور است که ما می‌توانیم برخی از باورها را بدون نیاز به استدلال یا استنتاج موجه بدانیم. از منظر این دیدگاه، باور به وجود خدا نیز در زمره باورهای پایه قرار می‌گیرد. دیدگاه آلون پلنتینگا، با اتخاذ این رویکرد، باور به وجود خداوند را یک باور به‌درستی پایه^۳ می‌داند. (1981: 41-51; 2000: 170-179)

۳. رویکرد سوم هم برای رد این چالش مقدمه سوم را انکار می‌کند؛ برای باور دینی می‌توان دلیل ارائه کرد. این گروه با ارائه استدلال‌های استنتاجی و استقرایی، از باورهای دینی دفاع می‌کنند. این تلاش‌ها در چارچوب الهیات طبیعی قرار می‌گیرد که هدف آن ارائه استدلال‌های عقلی و تجربی در حمایت از خداباوری است. در این راستا، استدلال‌های متنوعی مانند برهان‌های هستی‌شناختی، جهان‌شناختی، و غایت‌شناختی مطرح می‌شوند تا به‌ویژه باور به وجود خداوند را به‌عنوان یک باور موجه تقویت کنند. استفان وایکسترا و ویلیام لین کریگ از جمله فیلسوفان مدافع این رویکرد هستند. (Dougherty, 2015: 3)

ایمان باورمحور تأکید می‌کند که این رویکرد با وجود اختلافات در جزئیات دیدگاه‌های موجود، در اصل ضرورت باور برای تحقق ایمان اتفاق نظر وجود دارد. بر اساس این دیدگاه، ایمان به این معنا نیست که تنها یک احساس یا تعهد باشد؛ بلکه باید به باور به محتوای آنچه ایمان بر آن استوار است، منجر شود. مدافعان ایمان ملتزم-به-باور را می‌توان در دو دسته قرار داد:

دسته اول: گروهی که وضعیت معرفتی ناظر به گزاره‌های دینی را برخورداری از قطعیت معرفتی می‌داند و دلایل موجود به کفایت، امکان توجیه واکنش باور نسبت به گزاره‌های دینی را دارند. معرفت‌شناسی اصلاح شده و یا دلیل‌گروی تعدیل شده چنین موضعی دارند.

دسته دوم: بر این باورند که گزاره‌های دینی، از لحاظ معرفتی با تردید همراه هستند و به قطعیت معرفتی نمی‌رسند. با این حال، این گروه معتقدند که مخاطره معرفتی ملتزم-به-باور، حتی با آگاهی از وجود شک و نابسندگی دلایل، همچنان از منظر معرفتی، اخلاقی یا عملی موجه است. مخاطره‌پذیرها در این دسته جا دارند. ویژگی مهم دیدگاه این گروه، پذیرش انجام مخاطره در شرایطی است که فرد با نابسندگی ادله و وضعیت شک مواجه است. به عبارت دیگر، تصمیم به پذیرش ایمان در این رویکرد نه بر اساس قطعیت، بلکه بر اساس تعهد و عمل در موقعیت‌هایی خاص انجام می‌شود. بر این اساس، سه فرضیه اصلی می‌توان برای رویکرد باورمحور در نظر گرفت: (۱) فرضیه التزام به باور (۲) فرضیه قطعیت معرفتی (۳) فرضیه مخاطره مجاز.

². Reformed Epistemology

³. Properly basic belief

مدافعان ایمان باورمحور دست کم به فرضیه‌های اول و سوم باور دارند. در مواردی که فرضیه دوم پذیرفته نمی‌شود، مخاطره باورمحور به مثابه یک انتخاب معقول تلقی می‌شود. دیدگاه‌های ایمان مبتنی بر رویکرد باورمحور به شرح زیر است:

۱. ایمان؛ به مثابه باور به گزاره‌های ایمان: یکی از دیدگاه‌های رایج درباره ایمان این است که ایمان همان باور به گزاره‌های مرتبط با ایمان است. سوئینبرن این دیدگاه را «دیدگاه تومیستی»^۴ می‌نامد، و آن را به پدران کلیسای شورای ترنت نسبت می‌دهد. این رویکرد در میان کاتولیک‌ها، پروتستان‌ها و حتی بسیاری از افراد خارج از سنت مسیحی نیز رایج است. آکویناس باور را برای ایمان ضروری می‌داند. از نظر او، ایمان، وابسته به باور به گزاره‌هایی مانند «خدا وجود دارد» یا «خدا جهان را خلق کرده» می‌باشد. این باورها باید مبتنی بر دلایل عقلانی و وحی الهی باشند. (Swinburne, 2005: 138-140)

۲. ایمان، باوری مبتنی بر گواهی: در این تلقی ایمان به اینکه P، معادل است با باور به اینکه P که مبتنی بر گواهی شکل گرفته است. این باور از طریق گواهی یک فرد می‌تواند موجه شده باشد. در این دیدگاه برای دستیابی به ایمان، فرد باید به یک یا چند گزاره دینی باور داشته باشد و این باورها غالباً از طریق گواهی دیگران شکل می‌گیرند. در این دیدگاه، ایمان تنها با تعهد و عمل فردی معنا نمی‌یابد؛ بلکه به نوعی رابطه معرفتی با گزاره‌های باورپذیر نیز نیاز دارد. این رابطه با گواهی و نقل قول از دیگران تقویت می‌شود و پایه‌های معرفتی ایمان را مستحکم می‌کند. (Dougherty, 2014: 243-251)

ایمان، باوری مبتنی بر حس الوهی: جریان معرفت‌شناسی اصلاح‌شده، که توسط فیلسوفانی همچون الوین پلنتینگا و ویلیام آلستون معرفی و توسعه یافته است، ادعا می‌کند که باور دینی نیازی به توجیه مبتنی بر قرائن ندارد و می‌تواند به عنوان یک باور به درستی پایه پذیرفته شود. این دیدگاه در تقابل با دلیل‌گروی است که معتقد است باور دینی باید بر اساس شواهد منطقی توجیه شود. معرفت‌شناسی اصلاح‌شده معتقد است که باور به وجود خدا می‌تواند به صورت مستقیم و از طریق فرایندهای شناختی صحیح شکل بگیرد. (Hoitenga, 1991; Buchak, 2017: 4)

در این دیدگاه، ایمان باوری است که از طریق یک قوه ذهنی-شناختی ویژه شکل می‌گیرد. این قوه به گونه‌ای طراحی شده است که در شرایط خاص، فرد را به سمت باورهای دینی سوق بدهد. به بیان دیگر، ایمان باوری است که به مثابه نوعی معرفت ویژه تلقی می‌شود که از طریق کارکرد صحیح یک قوه شناختی به نام حس الوهی^۵ در انسان شکل می‌گیرد. این معرفت به باورهایی همچون «خداوند جهان را آفریده است» یا «خدا مرا دوست دارد» منجر می‌شود. (Plantinga, 2000: 170-)

(179)

⁴. the Thomistic view

⁵. Sensus Divinitatis

۳. ایمان به مثابهٔ مخاطره باوری: یکی از دیدگاه‌های مخاطره‌پذیر معرفتی، دیدگاه مخاطره باورمحور است. از منظر این دیدگاه اراده می‌تواند در مواقعی که دلایل عقلانی قطعی نیستند، بر تصمیم‌گیری فرد تأثیر بگذارد. برخلاف دیدگاه‌های دیگر، اینجا اراده به عنوان یک مکانیزم انتخاب فعال عمل می‌کند. ایمانی که استدلال‌های عملی بر وجود خدا تبیین می‌کنند، بر اساس مدلی برآمده از انتخاب باور دینی و عقلانیت عملی است. یکی از مشهورترین نمونه‌های این رویکرد، شرطیه پاسکال است. پاسکال (366: 2008) استدلال می‌کند که وقتی عقل نمی‌تواند به طور قطعی در مورد وجود خدا تصمیم بگیرد، عقلانیت عملی، ما را به باور به خدا سوق می‌دهد، زیرا باور به خدا، حتی در صورت عدم وجود او، منجر به زندگی اخلاقی و فضیلت‌مندانه می‌شود. ویلیام جیمز نیز استدلال می‌کند که وقتی دلایل عقلانی کافی نباشند و انتخاب بین فرضیه‌ها ضروری باشد، اراده باید تصمیم بگیرد. او تأکید می‌کند که تصمیمات مربوط به ایمان بر اساس طبیعت احساسی و عاطفی انسان گرفته می‌شوند و این تصمیمات می‌توانند پیامدهای عملی مهمی داشته باشند. جیمز (366-372: 2008) استدلال می‌کند که در شرایطی که شواهد کافی برای تصمیم‌گیری معرفتی در دسترس نیست، افراد می‌توانند بر اساس انگیزه‌های شورمندانه و اراده دست به مخاطره اعتقادی بزنند.^۶

این دیدگاه‌ها نشان می‌دهند که ایمان می‌تواند فراتر از معیارهای عقلانی باشد و بر اساس اراده و مخاطره‌ای معرفتی شکل گیرد. در همه این موارد، عمل و تصمیم‌گیری عملی نقش کلیدی دارد و می‌توان ایمان را نه فقط از منظر معرفتی، بلکه از منظر اخلاقی و عملی نیز بررسی کرد. طبقه‌بندی جیمز، پاسکال و بیشاپ ذیل رویکرد باورمحور بر اساس آن است که همه آنها در نهایت در پی توجیه اتخاذ باور دینی‌اند، هرچند سازوکار پیشنهادی آنان نه بر قطعیت معرفتی بلکه بر ملاحظات عملی، ارادی و مخاطره معرفتی در شرایط نابسندگی شواهد استوار است.

۴. ایمان‌گروی^۷: یکی از مهم‌ترین مباحث در فلسفه دین، نسبت میان ایمان و عقل است. پرسش اصلی این است که عقل در قلمرو ایمان چه جایگاهی دارد؟ ایمان‌گروی خود به دو گونهٔ افراطی و معتدل تقسیم می‌شود. ایمان‌گروی افراطی، که چهره‌هایی مانند ترتولیان (1885/2004) و سورن کی‌یرکگور از نمایندگان آن‌اند، بر این باور است که ایمان و عقل در تعارض‌اند و ایمان باید

^۶. جان بیشاپ (165: 2007; 116: 2005) نیز چنین استدلال می‌کند که در نابسندگی دلایل برای یک گزاره یا نفی آن، ما می‌توانیم به آن گزاره باور داشته باشیم و آن را در تصمیم‌گیری‌های عملی خود به کار بگیریم. چنین ایمانی نوعی مخاطره اخلاقی و معرفتی است و حتی اگر شواهد کافی برای آن وجود نداشته باشد، قابل توجیه است.

جان بیشاپ (2023) در جدیدترین دیدگاه خویش درباره ایمان، ایمان مسیحی به خدا را تعهدی ارادی به زیستن بر اساس جهان‌بینی مسیحی می‌داند، با اینکه شواهد تجربی کافی برای اثبات آن وجود ندارد. این ایمان شامل پذیرش عملی، نگرش‌شناختی و ارزیابی احساسی مثبت نسبت به آن جهان‌بینی است و تنها در صورتی موجه است که فرد آن را از نظر اخلاقی خوب و وجودی حیاتی بداند.

^۷. Fideism

حتی در برابر عقل ایستادگی کند. ترتولیان با جمله مشهور خود «باور دارم چون غیر عقلانی است»، بر این موضع تأکید داشت که ایمان، درست در جایی آغاز می شود که عقل از داوری بازمی ماند. در مقابل، ایمان گروه معتدل، که ریشه های آن را می توان در تأملات ویتگنشتاین درباره دین و صورت بندی نظام مند آن را در آثار متفکرانی چون دی. زد. فیلیپس مشاهده کرد، ایمان را نه ضد عقل بلکه فراتر از حوزه داوری های متعارف عقلانی می داند. این دیدگاه ایمان را موضوع ارزیابی عقلانی نمی داند، اما هم زمان، آن را مغایر با عقل نیز نمی بیند. در ایمان گرایی معتدل، عقل نقش توجیه گر ندارد، زیرا ایمان نیاز به استدلال ندارد. از این منظر، ایمان امری فرادلیل است، نه ضد دلیل. (Wittgenstein, 1966: 53-72)

با وجود این، باید توجه داشت که ایمان گروهی، همچنان ایمان را مبتنی بر باور می داند. ایمان، در این تلقی، نوعی تصدیق درونی به گزاره های دینی است که عقل نقشی در تأیید یا تضعیف آن ندارد. بدین ترتیب، در ایمان گروهی، ایمان همواره بر محور باور قرار دارد، اما بی نیاز از عقل و استدلال است. در میان دیدگاه های باور محور، اغلب فیلسوفان در پی آن اند که نشان دهند باور دینی می تواند از نظر عقلانی موجه باشد. آنان بر این باورند که ایمان، چون بر باور دینی استوار است، باید در نسبت با عقل سنجیده شود و هر یک به نحوی در صدد ارائه توجیه عقلانی برای باور دینی اند در مقابل، ایمان گروهی اگرچه همچنان ایمان را مبتنی بر باور می داند، اما از اساس با این فرض که باور دینی نیازمند تأیید عقل است، مخالف است.

رویکرد باور محور به عنوان رویکرد غالب در معرفت شناسی دین، با هدف تبیین ایمان بر پایه باور و پاسخ به چالش دلیل گروهی، تقریرهای گوناگونی را بر اساس عقلانیت معرفتی یا عقلانیت عملی ارائه کرده است. با این حال، بررسی این دیدگاه ها نشان می دهد که مسئله عقلانیت باور دینی همچنان حل نشده باقی مانده است. در این ارزیابی، باید میان عقلانیت باور برای فردی که در یک محیط دینی و بدون آگاهی از نقدهای رقیب زیست می کند، و عقلانیت باور برای فردی بی طرف، آگاه از دیدگاه های رقیب و فاقد گرایش پیشینی به باور یا ناباوری دینی، تمایز قائل شد؛ زیرا مسئله اصلی این است که آیا باور به خدا از منظر چنین فردی نیز می تواند عقلانی باشد.

لذا، از چنین موضعی، نخست، چالش هایی که دیدگاه سنتی الهیات طبیعی با آن مواجه است بررسی می گردد. پرسش مهمی که پیش روی این دیدگاه وجود دارد این است که آیا استدلال های الهیات طبیعی می توانند باور به وجود خدا را برای فردی که هیچ تمایل پیشین نسبت به پذیرش یا رد خدا ندارد، توجیه کنند؟ نیاز استدلال های موجود در الهیات طبیعی برای پیش فرض گرفتن اولیه وجود خدا، نشان می دهد که این استدلال ها به طور مستقل نمی توانند باور به وجود خدا را بر مبنای شواهد طبیعی پشتیبانی کنند. اگر فرد پیش از مواجهه با استدلال های الهیات طبیعی نسبت به وجود خدا تمایل داشته باشد، این تمایل نمی تواند مبتنی بر شواهد و استدلال های طبیعی باشد. به همین دلیل،

دشوار است که این تمایل اولیه را به عنوان نتیجه‌ای منطقی در نظر بگیریم که بر مبنای شواهد طبیعی شکل گرفته باشد.

اما چالش اصلی که به آن «مسئله عدم کفایت»^۸ گفته می‌شود، بیان می‌کند که حتی اگر استدلال‌های الهیات طبیعی، مانند استدلال نظم یا تنظیم ظریف^۹، موفق به اثبات وجود یک طراح برای جهان شوند، این به معنای اثبات وجود خدایی منطبق با دیدگاه سنتی ادیان نیست.^{۱۰} (Swinburne, 2004: 149-152; Palmqvist, 2020: 26-30)

در نهایت این رویکرد با چند محدودیت اساسی روبه‌روست که مانع از موفقیت کامل آن در اثبات وجود خدا به معنای سنتی (خدای قادر مطلق، عالم مطلق و خیر مطلق) می‌شود:

۱. نیاز به پیش‌فرض اولیه.
 ۲. مسئله عدم کفایت شواهد.
 ۳. تفاوت در سطح اقتناع
 ۴. انتقادات به استدلال‌های خاص مانند استدلال نظم یا تنظیم ظریف.
- این موانع نشان می‌دهند که الهیات طبیعی به‌تنهایی نمی‌تواند برای فردی که هیچ تمایل یا گرایش قبلی نسبت به باور یا ناباوری ندارد، استدلالی قانع‌کننده ارائه دهد و از این رو، محدودیت‌های آن در توجیه عقلانیت باور به خدا آشکار می‌شود. در مقابل شواهدگرایی که در الهیات طبیعی مفروض است، بر اساس رویکرد برون‌گرایانه^{۱۱} که معرفت‌شناسی اصلاح‌شده بر مبنای آن تقریر شده، باور به خدا می‌تواند به‌طور اساسی و مستقل از شواهد، به شرطی که از یک فرایند قابل اعتماد تولید شود، معقول باشد. پلنتینگا چنین می‌گوید:

اگر موجودی به نام خدا وجود نداشته باشد، احتمالاً فرایندی که به باور به خدا منجر می‌شود، در اکثر جهان‌های ممکن نزدیک، باورهای صادق تولید نمی‌کند. بنابراین، احتمال کمی وجود دارد که باور به خدا توسط فرایندی ایجاد شده باشد که به‌درستی عمل می‌کند ... اگر باور به خدا کاذب باشد، احتمالاً هیچ توجیه معرفتی (تضمین) ندارد. از سوی دیگر، اگر باور به خدا درست باشد، به نظر می‌رسد که دارای توجیه معرفتی باشد ... تصور طبیعی این است که خدا ما را به گونه‌ای آفریده است که به چنین باورهای صادقی (مثل اینکه موجودی به نام خدا وجود دارد) برسیم. (Plantinga, 2000: 186-190, 1983)

^۸. The Insufficiency Problem

^۹. fine-tuning

^{۱۰}. این مشکل از زمان روشنگری مطرح بوده و توسط فیلسوفانی مانند دیوید هیوم و ایمانوئل کانت مطرح شده است. کانت معتقد بود که حداکثر چیزی که استدلال‌های نظم‌گرایانه اثبات می‌کنند، یک معمار بزرگ است، نه یک خالق مطلق که همه چیز تحت اراده او باشد. همچنین، آلوین پلنتینگا نیز معتقد است شواهد طبیعی تنها یکی از ویژگی‌های خدا باوری سنتی (طراحی در جهان) را می‌تواند تأیید کند.

^{۱۱}. Externalism

با این حال، اگر از موضعی بی‌طرف یا شکاکیت بپرسیم که آیا باور به خدا عقلانی است؟ پلنتینگا احتمالاً پاسخ می‌دهد که چون فاقد باور هستیم، باور به خدا عقلانی نیست. به بیان دیگر، پلنتینگا معتقد است که باور دینی نتیجه حس الوهی است که در افراد با ایمان کار می‌کند، اما از منظر شکاکیت، با فقدان باور به خدا مواجه هستیم، زیرا این حس الوهی به درستی عمل نمی‌کند. بنابراین، از دید او هیچ راهی برای دستیابی به این باور و به تبع آن، باور عقلانی برای غیرمؤمنان وجود ندارد. به عبارتی، پلنتینگا تصدیق می‌کند که باور به خدا تنها در صورتی عقلانی است که شما از پیش به خدا باور داشته باشید.

با توجه به این چالش‌ها، این پرسش مطرح می‌شود که آیا ممکن است باور دینی بدون توجیه معرفتی همچنان عقلانی باشد؟ این پرسش جهت بحث را به عقلانیت عملی و دیدگاه مخاطره باورمحور معطوف می‌کند. عقلانیت عملی که مبتنی بر رویکرد غیرصدق-محور نیاز استدلال‌های موجود است شالوده دیدگاه مخاطره باورمحور را شکل می‌دهد.

بر اساس دیدگاه پاسکال و جیمز، در شرایط فقدان شواهد کافی می‌توان بر پایه دلایل عملی به خدا باور آورد. با این حال، این دیدگاه با چالش اراده‌گرایی باور مواجه است؛ زیرا باور، برخلاف تصمیم‌های عملی، امری نیست که بتوان آن را صرفاً با اراده برگزید. هرچند پاسکال از اراده‌گرایی ضعیف و جیمز از اراده‌گرایی مستقیم دفاع می‌کند، اما اگر امکان انتخاب ارادی باور پذیرفته نشود، استدلال‌های آنان در توجیه عقلانیت باور دینی نیز تضعیف خواهد شد.

فارغ از چالش عقلانیت باور که نسبت به رویکرد باورمحور وجود دارد، مهمترین چالش و نقدی که مدل‌های باورمحور با آن مواجه هستند و مورد نظر مسئله پژوهش حاضر است، چالش شک است. همانگونه که بیان شد، طبق این مدل‌ها، باور شرط ضروری ایمان است، به بیانی دیگر، ایمان مستلزم باور است. از سویی، مقصود از باور، اطمینانی است که با تردید ناسازگار است. بنابراین، باور با شک ناسازگار است. در حالی که تجربه زیسته دینی برخی مؤمنان، به ویژه در فضای فکری معاصر جهان که به طور غالب، متأثر از رویکردهای طبیعت‌گرایانه و گرایش‌های شک‌گرایانه است، حاکی از آن است که آنان در خصوص موضوع ایمانی خود با شک و تردید مواجه هستند. توجه ویژه به منابع عمیق‌تر شک دینی در دنیای امروز نشان می‌دهد گفتمان دینی سنتی در این حوزه‌ها به‌ویژه در برخی مذاهب با معضلاتی روبه‌روست که باعث نارضایتی و تردید می‌شود.

گزارش‌های «مؤسسه یقین برای تحقیقات اسلامی» نشان می‌دهد که شک دینی در میان مسلمانان رو به گسترش است و منشأ آن تنها مسائل معرفت‌شناختی نیست، بلکه عوامل اخلاقی و اجتماعی، دغدغه‌های فلسفی و علمی، و نیز تجربه‌های شخصی و آسیب‌های روانی در شکل‌گیری آن نقش دارند. از جمله مهم‌ترین این عوامل می‌توان به تعارض برخی آموزه‌های دینی با ارزش‌های معاصر، مسئله شر، فقدان برهان‌های قانع‌کننده برای وجود خدا، تعارض‌های ادعایی میان علم و دین، و تجربه‌های منفی از نهادهای دینی اشاره کرد. برای مثال، برخی از پاسخ‌دهندگان اظهار

داشته‌اند که نبود دلیل قانع‌کننده برای وجود خدا، شک آنان را به همه ابعاد ایمان دینی، از جمله التزام به اعمال عبادی، گسترش داده‌است (Chouhoud, 2016) همچنین، در ادامه همین پژوهش‌ها، مشخص شده‌است که هرچند بسیاری از مسلمانان برای مقابله با تردیدهای خود به منابع اسلامی مانند نماز و تلاوت قرآن رجوع کرده‌اند، اما شماری از آنان نیز به منابع غیر اسلامی روی آورده‌اند و حتی برخی از آنان اعلام کرده‌اند که احساس نمی‌کنند به شکلی بازگشت‌ناپذیر به اسلام متعهد باقی مانده باشند. (Chouhoud, 2018)

بر این اساس، با توجه به گسترش روزافزون تردید نسبت به موضوع ایمان دینی در میان دینداران، رویکرد باورمحور که ایمان را وابسته به باور می‌داند، در تبیین زیست دینی و ایمان آنان با دشواری مواجه می‌شود. این محدودیت تبیینی سبب می‌گردد افرادی که با شک‌های جدی دست‌وپنجه نرم می‌کنند، عملاً خارج از دایره ایمان شمرده شوند. البته میزان سازگاری باور با شک، به تعریف دقیق باور مطلق^{۱۲} بستگی دارد. در این زمینه، فیلسوفانی مثل پلنتینگا (271: 2000) و آلتون (1996: 6) معتقدند حتی وقتی احتمالات شخصی نسبت به یک گزاره بالا باشد، باز هم انتساب کامل باور به آن گزاره مشکل است و ممکن است مقاومت کنند.

بر این اساس، طرفداران مدل باورمحور لازم نیست باور را مساوی با یقین بدانند، اما محدودیت‌هایی وجود دارد: مثلاً نمی‌توان هم‌زمان باور داشت که p درست است و در عین حال فکر کرد احتمال p کمتر از نقیض آن است. مک‌کاگن می‌گوید:

تنها چیزی که برای ارائه تقدیم‌هایم بر دیدگاه «باورمحور» نیاز دارم، مفهوم «شک جدی» است؛ موقعیت‌هایی که در آن شک به اندازه‌ای مهم است که باور به یک گزاره (p) را بر اساس تقریباً هر تعریف منطقی و معقول از باور غیرممکن می‌سازد. (Mckaughan, 200: 2018)

از سوی دیگر، نمونه‌هایی از ایمان وجود دارد که نشان می‌دهد ایمان با شک سازگار است. برخلاف تصور رایج، فرد می‌تواند در عین شک، همچنان ایمان داشته باشد، برعکس باور. دنیل مک‌کاگن (2013) استدلال ناشی از شک^{۱۳} را به این صورت بیان می‌کند:

ایمان آشکارا با حس مداوم عدم قطعیت، شب‌های تار روح، یا احساس فراگیر پنهان بودن خداوند ناسازگار نیست... اگر ایمان عمیق، صادقانه و از صمیم قلب بتواند در تجربه زیسته بسیاری از افراد متعهد دینی در کنار شک وجود داشته باشد، آن هم به گونه‌ای نسبتاً پایدار با وجود نوسانات سطح اطمینان، بی‌تردید این واقعیت چیزی است که هر نظریه مناسبی از ایمان باید بتواند آن را در خود جای دهد. او می‌گوید:

¹². Flat-out belief

¹³. argument from doubt

مدل‌های باورمحور ایمان را به گونه‌ای تعریف می‌کنند که وجود شک قابل توجه^{۱۴} را ناممکن می‌سازد، در حالی که به نظر می‌رسد ایمان با شک سازگار است، آن هم به طریقی یا تا درجه‌ای که باور چنین نیست (ibid: 106-107).

به عنوان مثال، مدل‌های باورمحور ایمان را به گونه‌ای تعریف می‌کنند که شک نمی‌تواند به طور جدی با آن سازگار باشد. این مدل‌ها فرض می‌کنند که ایمان باید بر پایه باور گزاره‌ای (مثل «خدا وجود دارد») باشد و این باور باید به گونه‌ای قوی، محکم، و توجیه‌پذیر باشد. برای مثال، لوئر معتقد بود که: روح القدس شکاک نیست؛ او نه شک‌ها و نه صرفاً نظرات را در قلب ما می‌نویسد، بلکه اطمینان‌هایی مطمئن‌تر از زندگی و تمام تجربیات (ibid).

منتقدین رویکرد باورمحوری، این استدلال را _ که «استدلال از شک» نامیده می‌شود _ به صورت ساده چنین بیان می‌کنند: ایمان با نوعی از شک که جدی و قابل توجه است، سازگار است، در حالی که باور با این اندازه از شک ناسازگار است؛ بنابراین، باور شرط لازم برای ایمان نیست. اشکال اصلی مدل غیر باورمحور به مدل باورمحور مبتنی بر این پیش فرض است که باور با شک ناسازگار است. اما ذکر این نکته در اینجا لازم است که این ناسازگاری در اندازه و میزان شک نهفته است.

بنابراین مدل باورمحور نمی‌تواند تمام انواع ایمان واقعی، به ویژه ایمان همراه با شک، را تبیین کند و برای درک بهتر شکل‌های مختلف پایبندی مذهبی میان افرادی که دچار شک هستند، باید نظریه‌ها و مدل‌های دیگری درباره معنای «داشتن ایمان» را بررسی کرد.

«مسئله مادر ترزا»^{۱۵} که یکی از چالش‌های جدی برای رویکرد باورمحور به ایمان محسوب می‌شود و به عنوان مثال نقض بر رویکرد باورمحور تلقی می‌شود، بیان می‌کند که مادر ترزا با وجود تعهد عمیق و صادقانه به ایمان دینی، سالیان متمادی با تجربه شک و احساس فقدان حضور خداوند مواجه بوده است. مادر ترزا می‌نویسد: سکوت و خلأ آن قدر عظیم است که نگاه می‌کنم و نمی‌بینم، گوش می‌دهم و نمی‌شنوم. (ibid, 2013: 107; 2018: 200-203)

از همین رو، مدل‌های باورمحور نمی‌توانند به خوبی توضیح دهند که چگونه تعهد دینی صادقانه می‌تواند با شک‌های جدی و پایدار سازگار باشد. در تأیید این نقد، ایمران ایجاز با طرح امکان «مسلمان شکاک» نشان می‌دهد که رویکردهای باورمحور، شک را غالباً به صورت پدیده‌ای یکسره منفی تلقی می‌کنند. به نظر او، این رویکردها میان انواع مختلف شک تمایز قائل نمی‌شوند، شک را با کفر یا نفاق پیوند می‌دهند، با افراد شکاک برخوردی طردآمیز دارند، نقش معرفتی و تربیتی شک را در رشد ایمان نادیده می‌گیرند و حتی به نمونه‌هایی مانند داستان حضرت ابراهیم (ع) که بیانگر نقش شک در جست‌وجوی حقیقت است، توجه کافی ندارند (2023: 498-501).

¹⁴. Significant doubt

¹⁵. the Mother Teresa Problem

در مقابل، ایجاز از امکان «مسلمان شکاک» دفاع می‌کند؛ یعنی فردی که با وجود تردیدهای جدی، همچنان می‌تواند به صورت صادقانه و عملی به سنت دینی متعهد بماند. (ibid: 502-507) این تحلیل نشان می‌دهد که اصرار رویکرد باورمحور بر ملازمه ضروری ایمان و باور، آن را از تبیین بخشی مهم از تجربه واقعی مؤمنان باز می‌دارد و ضرورت توجه به ابعاد روان‌شناختی و اجتماعی شک و نیز رویکردهای بدیل را آشکار می‌سازد.

در برابر استدلال شک، مدافعان رویکرد باورمحور نیز پاسخ‌هایی ارائه کرده‌اند. از مهم‌ترین این پاسخ‌ها می‌توان به نقد مالکوم و اسکات بر استدلال هوارد-اسنایدر از مدافعان رویکرد غیر باورمحور به ایمان اشاره کرد. آنان معتقدند که مدافعان رویکرد غیر باورمحور از ناسازگاری میان شک و باور، به نادرستی امکان ایمان بدون باور را نتیجه می‌گیرند. به نظر آنان، هرچند ایمان در برابر شک از پایداری بیشتری برخوردار است، اما این امر نشان نمی‌دهد که ایمان بدون باور ممکن است. بلکه تنها نشان می‌دهد که ایمان افزون بر باور، مشتمل بر مؤلفه‌هایی همچون تعهد، اهمیت شخصی و جهت‌گیری عملی نیز هست و همین مؤلفه‌ها موجب تداوم ایمان در شرایط شک می‌شوند.

مالکوم و اسکات همچنین با طرح الگوی «بحران ایمان» استدلال می‌کنند که مواردی مانند تجربه مادر ترزا یا سایر نمونه‌های مشابه، لزوماً مؤید امکان ایمان بدون باور نیستند. از نظر آنان، این موارد را می‌توان در چارچوب نوعی باورمحور ی‌هنجاری تفسیر کرد. بر اساس این تفسیر، ممکن است فرد در دوره‌ای از بحران ایمانی، باور خود را موقتاً از دست بدهد، اما به دلیل پیوند پیشین خود با باور دینی و استمرار تعهدات عملی و دینی، همچنان در قلمرو ایمان باقی بماند. از این رو، تجربه شک به خودی خود نمی‌تواند داوری میان رویکرد باورمحور و غیر باورمحور را تعیین کند. (Malcolm, 2022: 51-53)

بحث

با وجود این، به نظر می‌رسد پاسخ مالکوم و اسکات با دشواری مهمی مواجه است. آنان برای حفظ مدعای باورمحورانه خود ناچارند بپذیرند که در برخی مراحل بحران ایمان، فرد همچنان واجد ایمان است، در حالی که دیگر باور دینی ندارد. اما پذیرش این امکان، هرچند به صورت موقت و استثنایی، نشان می‌دهد که وجود باور شرطی ضروری و همواره حاضر برای تحقق ایمان نیست. در نتیجه، باورمحور ی‌هنجاری تنها با عقب‌نشینی از ادعای سنتی ضرورت باور می‌تواند موارد بحران ایمان را توضیح دهد.

افزون بر این، تفسیر باورمحورانه از نمونه‌هایی مانند مادر ترزا تا حد زیادی مبتنی بر یک تصمیم مفهومی است؛ بدین معنا که هر جا باور از میان برود، ادعا می‌شود که ایمان نیز از میان رفته است. اما این ادعا خود محل نزاع است و نمی‌تواند به عنوان مقدمه‌ای پذیرفته شده در استدلال به کار رود. از این رو، صرف امکان تفسیر باورمحورانه این موارد برای اثبات ضرورت باور کافی نیست و همچنان این

پرسش باقی می‌ماند که چرا نباید چنین مواردی را مصداقی از ایمان سازگار با شک و فقدان باور تلقی کرد.

تحلیل زمینه‌گرایانه لینز نیز نشان می‌دهد که بخشی از اختلاف میان باورمحور ان و غیر باورمحور ان ممکن است ناشی از تفاوت در زمینه‌های کاربرد مفاهیم «ایمان» و «باور» باشد. از نظر او، نسبت دادن ایمان به یک شخص همواره تابع معیارهای ثابت و یکسان نیست، بلکه به زمینه‌ای بستگی دارد که این نسبت در آن صورت می‌گیرد. بر این اساس، ممکن است در یک زمینه، مانند بررسی زندگی عملی، معرفتی فرد، نتوان مادر ترزا را واجد ایمان دانست؛ اما در زمینه‌ای دیگر، مانند بررسی زندگی عملی، تعهدات دینی و جهت‌گیری وجودی او، همچنان اطلاق عنوان «مؤمن» بر او موجه باشد. اگر این تحلیل درست باشد، صرف امکان ارائه تفسیر باورمحور از مواردی چون مادر ترزا برای رد استدلال شک کفایت نمی‌کند، زیرا اختلاف موجود ممکن است ناشی از تفاوت در معیارهای زمینه‌ای اطلاق ایمان باشد، نه صرفاً خطای توصیف تجربه دینی. (17-16: 2021)

با وجود پاسخ‌های ارائه‌شده از سوی مدافعان باورمحور ی، به نظر می‌رسد چالش شک همچنان پابرجاست. تجربه‌های دینی همراه با تردیدهای عمیق و پایدار، چه در قالب بحران ایمان و چه در قالب الگوهایی مانند مادر ترزا یا «مسلمان شکاک»، نشان می‌دهند که تعهد دینی و جهت‌گیری ایمانی می‌توانند در شرایطی استمرار یابند که نسبت فرد با باور دینی محل مناقشه است. از این رو، صرف امکان ارائه تفسیر باورمحور از این موارد برای اثبات ضرورت باور کفایت نمی‌کند و این پرسش همچنان باقی می‌ماند که آیا باور واقعاً شرطی ضروری برای تحقق و تداوم ایمان است یا خیر.

بررسی انجام‌شده در این پژوهش نشان می‌دهد که چالش‌های وارد بر رویکرد باورمحور را نباید مجموعه‌ای از نقدهای پراکنده تلقی کرد، بلکه این نقدها همگی به محدودیتی مشترک اشاره دارند؛ محدودیتی که به توان تبیینی این رویکرد در تحلیل ماهیت ایمان دینی بازمی‌گردد. هرچند تقریرهای مختلف باورمحور از حیث مبانی معرفت‌شناختی با یکدیگر تفاوت دارند، همگی در این پیش‌فرض مشترک‌اند که ایمان مستلزم نوعی باور به وجود خدا یا صدق گزاره‌های دینی است. از این رو، موفقیت این رویکردها در گرو آن است که هم امکان عقلانیت باور دینی را تبیین کنند و هم نشان دهند که باور می‌تواند در همه موارد، مؤلفه‌ای ضروری برای ایمان باشد.

یافته‌های پژوهش نشان داد که این دو ادعا با دشواری‌هایی اساسی روبه‌رو هستند. از یک سو، هیچ‌یک از تقریرهای باورمحور نتوانسته‌اند مسئله عقلانیت باور دینی را به‌گونه‌ای حل کنند که برای فردی بی‌طرف، ندانم‌گرا یا آگاه از دیدگاه‌های رقیب نیز اقناع‌کننده باشد. از سوی دیگر، حتی اگر امکان عقلانیت باور در برخی موارد پذیرفته شود، چالش شک نشان می‌دهد که استمرار ایمان همواره به استمرار باور وابسته نیست. تجربه زیسته برخی از مؤمنان، شواهد روان‌شناختی و نمونه‌های مطرح در ادبیات فلسفه دین مؤید آن است که تعهد دینی می‌تواند در کنار شک‌های جدی و پایدار نیز استمرار یابد.

از این منظر، مهم‌ترین نتیجه این پژوهش آن است که مسئله اصلی رویکرد باورمحور صرفاً ناتوانی در توجیه معرفتی باور دینی نیست، بلکه محدودیت آن در تبیین همه صورت‌های ایمان دینی است. به بیان دیگر، حتی اگر برخی تقریرهای باورمحور بتوانند عقلانیت باور مؤمنان را توضیح دهند، همچنان این پرسش باقی می‌ماند که آیا همه موارد ایمان را نیز تبیین می‌کنند. یافته‌های این پژوهش پاسخ منفی به این پرسش را تقویت می‌کند و نشان می‌دهد که شرط دانستن باور برای ایمان، بخشی از تجربه واقعی ایمان را از قلمرو تبیین خارج می‌سازد.

البته این نتیجه به معنای ابطال کامل رویکرد باورمحور یا اثبات نهایی رویکردهای غیر باورمحور نیست. آنچه این پژوهش نشان می‌دهد، آن است که رویکرد باورمحور برای ارائه نظریه‌ای جامع درباره ایمان نیازمند بازنگری در برخی پیش‌فرض‌های اساسی خود است. از این رو، نتایج این پژوهش زمینه مناسبی برای بررسی ظرفیت‌های تبیینی رویکردهای غیر باورمحور و دیگر نظریه‌های بدیل فراهم می‌آورد و می‌تواند مبنایی برای پژوهش‌های آینده در باب نسبت ایمان، باور و شک باشد.

نتایج

در مجموع، بررسی محدودیت‌های رویکرد باورمحور و به‌ویژه مدل‌های «باورمحور» نشان داد که این رویکرد در تبیین عقلانیت ایمان و نیز در توضیح تجربه زیسته دینداران با دشواری‌های جدی مواجه است. از یک سو، شواهدگرایی مفروض در الهیات طبیعی، به دلیل نیاز به پیش‌فرض‌های اولیه و نیز «مسئله عدم کفایت شواهد»، قادر نیست برای فردی بی‌طرف یا فاقد تمایل پیشین، باور به خدا را به‌طور مستقل و قاطع توجیه کند. از سوی دیگر، رویکردهای برون‌گرایانه در معرفت‌شناسی اصلاح‌شده، هرچند امکان معقول‌بودن باور دینی را بدون اتکا به شواهد تقویت می‌کنند، اما در نهایت توجیه را عمدتاً به نفع کسانی سامان می‌دهند که از پیش در وضعیت ایمان قرار دارند و بنابراین، از منظر شکاک یا ندانم‌گرا، همچنان پاسخ قانع‌کننده‌ای برای امکان عقلانیت باور دینی فراهم نمی‌آورند.

مهم‌تر از همه، نقد دوم نشان داد که باورمحور ی در مواجهه با «چالش شک» با محدودیت تبیینی بنیادینی روبه‌روست. اگر ایمان مستلزم باور باشد و باور نیز به‌نحوی تعریف شود که با شک جدی ناسازگار باشد، آنگاه بسیاری از صورت‌های واقعی ایمان _ که در آن‌ها تعهد دینی پایدار با درجاتی از تردید و عدم قطعیت همراه است _ از قلمرو ایمان خارج خواهند شد. این نتیجه، نه تنها با گزارش‌های تجربی درباره گسترش تردیدهای دینی در جهان معاصر سازگار نیست، بلکه با نمونه‌های برجسته‌ای چون «مسئله مادر ترزا» نیز تعارض دارد؛ نمونه‌هایی که نشان می‌دهند ایمان می‌تواند عمیق، صادقانه و عملی باشد، در حالی که نسبت فرد با باور دینی محل مناقشه یا دست‌کم با تردیدهای جدی همراه است.

بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که مدل‌های باورمحور، حتی اگر بتوانند برخی صورت‌های ایمان مبتنی بر اطمینان بالا را توضیح دهند، توانایی لازم برای تبیین همه شکل‌های زیست دینی،

به‌ویژه ایمان همراه با شک جدی و بلندمدت، را ندارند. بنابراین، بررسی رویکردهای بدیلی که ضرورت باور را در تحلیل ایمان به چالش می‌کشند، می‌تواند افق‌های تازه‌ای برای فهم نسبت ایمان، شک و عقلانیت دینی بگشاید. نتایج این پژوهش ضرورت بررسی جدی‌تر رویکردهای غیر باورمحور و دیگر تبیین‌های بدیل از ایمان را آشکار می‌سازد.

البته هدف مقاله حاضر ارائه یا دفاع تفصیلی از یک نظریه غیر باورمحور نیست، بلکه نشان دادن محدودیت‌های رویکرد باورمحور و گشودن زمینه‌ای برای بررسی رویکردهای بدیل در تبیین ماهیت ایمان است. از این رو، نتایج مقاله نباید به منزله دفاع نهایی از یک نظریه غیر باورمحور تلقی شود؛ بلکه صرفاً نشان می‌دهد که رویکرد باورمحور با چالش‌هایی مواجه است که بررسی نظریه‌های بدیل را ضروری می‌سازد.

منابع

گایوت، آر. داگلاس، و برندن اسویتمن. (۱۴۰۲). رویکردهای معاصر در معرفت‌شناسی دینی. ترجمه هاشم مروارید. تهران: نشر نی.

یزدانی، ع. (۱۴۰۰). ایمان و عقلانیت. تهران: انتشارات سمت.

References (including transcribed/translated titles)

- Aijaz, I. (2023). The sceptical Muslim. *Religious Studies*, 59(3), 495–514.
- Alston, W. (1996). Belief, acceptance, and religious faith. In J. Jordan & D. Howard-Snyder (Eds.), *Faith, freedom, and rationality* (pp. 3–27). Rowman & Littlefield Publishers.
- Bishop, J. (2005). On the possibility of doxastic venture: A reply to Buckareff. *Religious Studies*, 41(4), 447–451. <https://doi.org/10.1017/S0034412505007821>
- Bishop, J. (2007). *Believing by faith: An essay in the epistemology and ethics of religious belief*. Oxford University Press.
- Bishop, J. (2023). Reasonable faith and reasonable fideism. *Religious Studies*, 59(3), 394–409. <https://doi.org/10.1017/S0034412522000282>
- Chouhoud, Y. (2016). *Modern pathways to doubt in Islam*. Yaqeen Institute for Islamic Research. <https://yaqeeninstitute.org/en/youssef-chouhoud/modern-pathways-to-doubt-in-islam/>
- Chouhoud, Y. (2018). *What causes Muslims to doubt Islam? A quantitative analysis*. Yaqeen Institute for Islamic Research. <https://yaqeeninstitute.org/read/paper/what-causes-muslims-to-doubt-islam-a-quantitative-analysis>
- Dougherty, T., & Tweedt, C. (2015). Religious epistemology. *Philosophy Compass*, 10(8), 547–559.
- Dougherty, T., Callahan, L. F., & O'Connor, T. (2014). Faith, trust, and testimony: An evidentialist account. In L. Callahan & T. O'Connor (Eds.), *Religious faith and intellectual virtue* (pp. 101–122). Oxford University Press.
- Geivett, R. Douglas, & Sweetman, Brendan (2023). *Contemporary Perspectives on Religious Epistemology* (H. Morvarid, Trans.). Nashr-i Ney. (in Persian)
- James, W. (2008). The will to believe. In K. J. Clark (Ed.), *Readings in the philosophy of religion* (2nd ed., pp. 233–239). Broadview Press.
- McKaughan, D. J. (2013). Authentic faith and acknowledged risk: Dissolving the problem of faith and reason. *Religious Studies*, 49(1), 101–124.
- McKaughan, D. J. (2018). Faith through the dark of night: What perseverance amidst doubt can teach us about the nature and value of religious faith. *Faith and Philosophy*, 35(2), 195–218. <https://doi.org/10.5840/faithphil2018327101>

- Palmqvist, C.-J. (2020). *Beyond belief: On the nature and rationality of agnostic religion* [Doctoral dissertation, Lund University].
- Pascal, B. (2008). The wager. In L. P. Pojman & M. Rea (Eds.), *Philosophy of religion: An anthology* (5th ed., pp. 238–244). Wadsworth.
- Plantinga, A. (1986). Religious belief without evidence. In D. M. Clarke (Ed.), *Philosophers and God: Arguments for and against religion* (pp. 87–104). Oxford University Press.
- Plantinga, A. (2000). *Warranted Christian belief*. Oxford University Press.
- Plantinga, A., & Wolterstorff, N. (Eds.). (1983). *Faith and rationality: Reason and belief in God*. University of Notre Dame Press.
- Swinburne, R. (2004). *The existence of God* (2nd ed.). Clarendon Press.
- Swinburne, R. (2005). *Faith and reason* (2nd ed.). Oxford University Press.
- Tertullian. (2004). On the flesh of Christ (De Carne Christi). In A. Roberts, J. Donaldson, & A. C. Coxe (Eds.), *Ante-Nicene Fathers* (Vol. 3, pp. 521–544). Hendrickson Publishers.
- Wittgenstein, L. (1966). *Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief* (C. Barrett, Ed.). University of California Press.
- Yazdani, A. (2010). *Evidentialism: The rationality of religious belief*. Lambert Academic Publishing.
- Yazdani, A. (2021). *Īmān va ‘aqlānīyat*. Samt. (in Persian)